

SİKKELERİN IŞIĞINDA FİLİSTİN'İN EKONOMİK ÖNEMİ VE STRATEJİK KONUMU

The Economic Importance and Strategic Position of Palestine in the Light of Coins

Mustafa KALKAN

Prof. Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi,
İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih
Bölümü, Çankırı/ Türkiye
kalkan12@hotmail.com

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type:

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 30.12.2025

Kabul Tarihi / Date Accepted: 12.02.2026

Yayın Tarihi / Date Published: 28.02.2026

DOI: 10.71096/cakutad.1852071

İntihal | Plagiarism

Bu makale, Turnitin yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

This article has been scanned by Turnitin. No plagiarism detected.

Değerlendirme | Peer-Review

İki Hakem / Çift Kör Hakem

Double anonymized - Two External

Atıf | Citation

Kalkan, M. (2026). Sikkelerin Işığında Filistin'in Ekonomik Önemi ve Stratejik Konumu. ÇAKÜTAD, 6 (1). s. ÖS55-77.

Telif Hakkı | Copyright

(CC BY-NC 4.0) Uluslararası Lisansı altında lisanslanmıştır.

Licensed under the (CC BY-NC 4.0) International License.

Etik Beyan | Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği ve yazarının sorumluluğunda olduğu beyan olunur.

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Etik Kurul İzni | Ethics Committee Permission

Bu çalışma için etik kurul izni gerekmemektedir. Yaşayan hiçbir canlı (insan ve hayvan) üzerinde araştırma yapılmamıştır.

Ethics committee permission is not required for this study. No research has been conducted on any living creature (human or animal).

Finansman ve Çatışma Beyanı | Grant Support and Conflict of Interest

Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Makalenin yazarı, bu çalışma ile ilgili herhangi bir kurum, kuruluş, kişi ile mali çıkar çatışması olmadığını ve yazarlar arasında çıkar çatışması bulunmadığını beyan eder.

The author of the article declares that there is no financial conflict of interest with any institution, organization, or person related to this study and that there is no conflict of interest between the authors.

Yazar Beyanı/ Author's Statement:

-

Öz

Filistin, tarihi boyunca “Bereketli Hilal” olarak bilinir ve bu zenginliğinden dolayı her asırda saldırıya uğramıştır. Stratejik konumu, verimli tarım arazileri ve ılımlı iklimi, insanlık tarihinin ilk yerleşim alanlarından biri olmasına imkân tanımıştır. Büyük imparatorluklar, Babiller, Persler, Romalılar, Abbasiler, Moğollar, Türkler, Filistin’i ele geçirmiş ve asırlarca yönetmişlerdir. Zenginliği kadar, çatışmaları ile de bilinen bu topraklar, insanlığın en ileri düzeyde yerleşim hayatını sürdürdüğü ve tarım ürünleriyle dünya ticaret ağını şekillendirdiği bölgedir.

Araplar ve Yahudiler bu toprakların eski mukimleridir, sonradan bu topraklara gelen halklar, bölgeye huzur vermemiş sürekli savaş çıkarmışlardır. Birbirleriyle etnik ve kültürel olarak akraba olan iki halk, bugün de mücadelesini sürdürmektedir. 4000 yıldır yaşanan olayların arka planında, dinler arası üstünlük mücadelesi, kutsal toprakları elde ederek kaynakları kullanma, güç kazanma, zengin toprakları ele geçirme ve limanlar üzerinden denizleri kontrol altına alma amacı hâkimdir. İnsanın, kültürün, dini özgürlüğün, mal ve can güvenliğinin hiçbir anlamının olmadığı modern dünya, eski dünyadan farklı değildir. Sadece mücadelelerin şekli değişmiştir; Babillerin, Romalıların, Haçlıların katlettikleri Yahudiler, insan gibi yaşamayı binlerce yıl sonra başarabilmişlerdir. Özgürlüklerine kavuştuktan sonra, yüzlerce yıldır yaşadıkları zulmün ibret alınması gereken bir olgu olduğunu çok çabuk unutmuş ve benzeri katliamları kendileri de gerçekleştirmeye başlamışlardır. Yahudilere uygulanan Babil, Roma, Haçlı, İspanyol ve Alman katliamları, bu kavmin tarihinin kara günleri olarak kabul edilirken, günümüzde Yahudilerin (İsrail’in) Filistin’in merkezi olan Gazze’de gerçekleştirdikleri soykırım, tarihin karanlık ve kanlı sayfalarında yerini almıştır. Araştırmada bu bereketli toprakların neden yok edildiği, stratejik konumu ve ekonomik zenginliği sebebiyle, neleri yaşamak zorunda kaldığı, farklı dönemlere ait sikkelerle ortaya konulmaya çalışılacaktır. Numizmatik bilimi, Filistin’in tarihini ortaya koymakta, onun nasıl bir güce, zenginliğe ve üst düzey bir medeniyete sahip olduğunu sikke örnekleriyle dile getirmektedir.

Anahtar Kelimeler: Araplar, Yahudiler, Haçlılar, Filistin, Gazze.

Abstract

Palestine has been known throughout history as the “Fertile Crescent” and, because of this wealth, has been invaded in every century. Its strategic location, fertile agricultural lands, and temperate climate have made it one of the earliest settlement areas in human history. Great empires, including the Babylonians, Persians, Romans, Abbasids, Mongols, and Turks, conquered Palestine and ruled it for centuries. Known as much for its conflicts as for its wealth, this region is where humanity maintained the most advanced settlement life and where the world trade network was shaped by its agricultural life.

Arabs and Jews are the original inhabitants of these lands; later arrivals brought constant conflict to the region. These two peoples, related both ethnically and culturally, continue their struggle today. For 4,000 years, the backdrop to events has been dominated by the struggle for supremacy between religions, the aim of gaining control of sacred lands to exploit resources, gain power, seize fertile territories, and control the seas through ports. The modern world, where human life, culture, religious freedom, and the safety of property and life hold no meaning, is no different from the ancient world. Only the form of the struggles has changed. The Jews, slaughtered by the Babylonians, Romans, and Crusaders, managed to live like human beings thousands of years later. After gaining their freedom, they quickly forgot that the oppression they had suffered for hundreds of years was a lesson to be learned and began to carry out similar massacres themselves. The massacres perpetrated against the Jews by the Babylonians, Romans, Crusaders, Spaniards, and Germans are considered dark days in the history of this people, while the genocide they are committing today in Gaza, the center of Palestine, will take its place in the dark and bloody pages of history. This study will attempt to reveal why these fertile lands were destroyed, what they had to endure due to their strategic location and economic wealth, using coins from different periods. Numismatics reveals the history of Palestine, demonstrating its power, wealth, and high level of civilization through coin examples.

Keywords: Arabs, Jews, Crusaders, Palestine, Gaza.

Giriş

Filistin, Akdeniz'in doğu yakasında, Afrika'yı Asya'ya ve Avrupa'ya bağlayan, stratejik konumu sebebiyle ekonomik ve jeopolitik öneme sahip bir coğrafyadır. Eski dünyada Filistin'in sınırlarını içine alan bölgeler, "*Bereketli Hilal*" olarak tanımlanmıştır. Kudüs merkez olmak üzere, binlerce yıldır Mezopotamya, Anadolu, Hindistan, Maveraünnehir ve Çin ile ticaret yapılmış, Çin'de çeşitli hanedanlıklar dönemine ait olan eserler, Mısır ve Filistin topraklarında, Filistin'de ve Kudüs'te üretilen el yapımı eserler ise Maveraünnehir sahasında yapılan kazılar sırasında bulunmuştur. Bu da dış dünyayla 3000-4000 yıllık bir ekonomik bağın bulunduğunu ortaya koyması sebebiyle, Filistin'i eski dünyanın merkezi konumuna oturtmaktadır. Eski dünyada Asurluların ticari koloni yolları, Roma İmparatorluğu'nun ticaret ağı oluşturarak vergi toplamak ve asker sevkiyatı için inşa ettirdiği Kral Yolu, her türlü baharat, boya, kına, hububat, kuru gıda vd. ürünlerin sevkiyatının yapıldığı Hindistan'dan başlayan Baharat Yolu, Filistin'e ve Kudüs'e kadar ulaşmıştır. Filistin adına, ilk kaynaklarda, "Mısır firavunu III. Ramses'in (MÖ 1198-1167) 8. idare yılına (MÖ 1190) tarihlenen Medinet-Habu Zafer Kitabesi'nde rastlıyoruz. Bu kitabede, adı geçen firavun, Ege Göçleri'ne karşı vermiş olduğu amansız mücadeleyi tüm ayrıntıları ile anlatmakta ve mağlup ettiği kavimlerin isimlerini tek tek sıralamaktadır. Bu kavimlerden biri de 'Pelestler' şeklinde zikredilen Filistinlilerdir." (Memiş, 2011, s. 1). Filistinlilerin Girit kökenli yani Hint-Avrupa menşeli oldukları iddia edilmektedir, bugün yaşadıkları topraklara geldiklerinde III. Ramses ile mücadele vermelerine rağmen yenilmiş ve firavunun hâkimiyetini kabul etmişlerdir.

Hız. Musa döneminde Mısır'dan ayrılmak zorunda kalan Yahudiler, Filistin'e gelmeye başlayacak ve zamanla bu topraklarda sayı itibarıyla çoğalacaklardır. Filistin toprakları; zeytin, buğday, üzüm ve güzel hurmalarıyla bilinen ürünlerin yetiştirildiği zengin bir bölgedir. Bu topraklara sahip olmak sadece Arap ya da Musevi kavimlerinin değil, İran, Roma ve Kafkaslar'da kurulan diğer büyük devletlerin de hayallerini süslemiştir. Tarihin her döneminde gözde olan topraklar, sürekli saldırılarla karşı karşıya kalmış, bölge halkı varlığını korumak için elde ettiği zenginliklerin önemli bir kısmını ordu teşkili için harcamıştır. Bereketli topraklar, saldırılar sebebiyle bölgenin yerli halkının sürekli şekilde her türlü mücadeleye hazır olmalarını zorunlu kılmış, gelen saldırıları uzaklaştırabilmek için burada yaşayan insanlar büyük ordular teşkil etmişlerdir. Bu da insanoğlunun en eski mesleklerinden biri olan askerliğin erken dönemlerde yapılandığını ve bu görev karşılığında da nakdi maaş (altın-gümüş çubuklar) ya da aynı bedel olarak ürünlerin verildiğini göstermektedir. Lidyalıların standart hâle getirerek darbını yapmasıyla birlikte, Anadolu'dan tüm dünyaya yayılan, farklı formlarda ya da yuvarlak olarak kestirilen para kullanılmaya başlamıştır.

1. Filistin Bölgesinde Hâkimiyet Kuran Devletler ve Kestirdikleri Sikkeler

Erken dönemlerde Filistin, Roma İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altına girmeden önce *Pers Krallığı'nın* yönetiminde kalmış, Ahamenid Devleti döneminde (Zeno, 326924) Yahuda-Yahudiye bölgesinde (Vcoins, 554), (MÖ VI.-IV. yüzyıllarda) satraplığın vassalı olarak (Vcoins, 554) sikkeler kestirmeye başlamıştır (Vcoins, 554). Pers satraplıklarının ağır yenilgiler alarak Mısır, Anadolu, Filistin (Vcoins, 554) ve Kafkas sahasından çekilmek zorunda kaldıkları dönemde, durum değişektir (Gitler-Tal, 2006, s. 23). Darbedilen sikkeler, çiçekler, kanatlı atlar, tanrılar ve kartal figürlerinin işlendiği oldukça yüksek ayarlı gümüşlerden ve ağırlığı standart hâle getirilmiş Yehud (Zaksantique, Bar-kokhba) yazılı tiplerle kestirilmiş örneklerden meydana gelmektedir (Zaksantique, First-jewish). Bu sikkeler, gümüş, bakır-bronz karışımı alaşımlardan kestirilmiştir, standartlara uyulmuş gümüş ayarından ve bakır-bronz işçilik kalitesinden taviz verilmemiştir. Dönemine göre

çok güzel kompozisyonlarla, gösterişli ve sanat-estetik kaygısını göz önünde tutarak kestirilen sanat eseri değerinde paralar olarak kabul edilmektedir.

LCO:YHD36/Zeno:326924

Resim 1. Ç.:0,6x0,5 mm, A.:0,26 gr. AR. RRR. Tetartemorion.

Resim 2. Ç.:0,7x0,7 mm, A.:0,38 gr. AR. RRR. Gerah.

Resim1. Ön yüzünde sağa doğru, boynunda aegis bulunan, taç takmış I. Ptolemy'nin başı, arka yüzünde YHWD (Paleo-İbranice: Yahuda) yazısı ve solda kanatları açık kartal tasviri bulunmaktadır.

Resim 2. Yukarı doğru uçan, kanatları açık şahin; sağda YHD (Fenikece: Yahuda). Sembolik ve tarihsel olarak, Zambak, antik Yahudiye'de basılan en önemli sikke türlerinden biridir. En eski Yahudi sikkeleri arasında yer alan bu sikke, daha sonra modern İsrail şeklinin modeli olmuştur. Arka yüzünde, İbranice'de şoşan olarak bilinen, yeniden doğuşun ve Kudüs şehrinin eski sembolü olan zambak tasvir edilmiştir.

Hellenistik dönemde (MÖ IV.-I. yüzyıllarda) Büyük İskender'in Ptolemaios-Mısır ve Selefkos-Suriye bölgesinde hâkimiyetini pekiştirmesi ile sikkeler kestirilmeye başlanmıştır. Filistin'in farklı şehirlerinde ve diğer bölgelerde büyük şehirlerde darbhaneler kuran Romalılar, Gazze, Kudüs, Yafa, Aşkelon ve Akka'da sikke kestirmiştir. Gümüş, bronz ve bakır sikkeler; ağırlık standartları korunmuş örneklerden oluşmaktadır, farklı tiplerin üzerinde önemli büyük Yunan tanrıları Zeus, Athena portreleri ve yerel tanrı figürleri tasvir edilmiştir.

Selefkos dönemi Grekçe sikkelerde, Yeruşalayim yazıları yer almaktadır. Çeşitli süsleme (lüle), sembol ve figürler taşıyan paralar, Hasmonayen Hanedanlığı'nın (Zeno, 6120) bağımsızlık işaretleri olarak kabul edilmektedir. Gümüş sikkeler, yüksek ayarlı, kaliteli işçilikle kestirilen, kompozisyonu gayet açık görsellerle hazırlanmış, devletin gücü ve kudretini sikkelerin üzerine nakşederek hayranlık uyandırma amacına yönelik örneklerden oluşmaktadır.

Zeno:213921/218940

Resim 3. Ç.:22,5x20 mm, A.:16,56 gr. AR. RRRR. Tetradrachm.

Resim 4. Ç.:25x26 mm, A.:13,78 gr. AR. RRR. Tetradrachm.

Resim 3. Filistya (Filistin), Gazze (Azah). MÖ V. yüzyıl ortalarına aittir. Atina-Atena taklit edilerek kestirilen bir sikke örneğidir. Ön yüzünde sağa, öne doğru bakan göz, küpe, kolye ve kolye ucu takmış, vizöründe üç zeytin yaprağı ve kaskında spiral palmet süslemeli, tepesi tüylerle

süslenmiş Attika kaskı takmış Athena başı yer almaktadır. Arka yüzünde karşıya bakan, kanatları katlanmış baykuş, üst köşelerde zeytin dalları, iç içe geçmiş kare içinde alt alanda Fenike alfabetiyle AZ yazılıdır.

Resim 4. Ptolemy IV. Philopator, MÖ 221-205 tarihleri arasında hüküm sürmüştür. MÖ 219-218 Askalon darphanesinde kestirilmiştir, ön yüzünde Zeus-Amun'un defne çelengi, Osiris'in tacı ile Isis'in başak çelengine güneş diski ile süslenmiş, kademeli, drape edilmiş büstleri sağa doğru tasvir edilmiştir. Arka yüzünde ΒΑΣΙΛΕΩΣ - ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ, kanatları kapalı kartal, şimşek demeti üzerinde sol tarafta duruyor, başı sağa dönük, sağ omzunun arkasında bağlanmış bereket boynuzu bulunmaktadır. Sol tarafta ise ΛΣ, sağ tarafta ΛΔ yazıları mevcuttur.

Zeno:149024/238588

Resim 5. Ç.:14x12 mm, A.:2.89 gr. AR. RRR. Drachme.

Resim 6. Ç.:17x16 mm, A.:4.40 gr. AE. RRR. Pruthot.

Resim 5. Filisto-Arap dönemine, Gazze şehrinde MÖ 400-333 tarihleri arasına tarihlenmektedir. Ön yüzünde sağ tarafa bakan erkek başı ve sivri sakalı betimlenmiştir. Arka yüzünde sağa bakan bir atın ön kısmı, içinde noktalı bir bordür ve çukur kare yer almaktadır. Hafif gözenekli, tonlanmış ve çok iyi durumda olan bir örnektir.

Resim 6. Yahudiye, Herodian Krallığı dönemine aittir. I. John Hyrcanus, MÖ 135-104 yılları arasında hüküm sürmüştür. Belirsiz Samaria darphanesinde (?) darbedilmiş olabilir. Ön yüzünde Yüksek Rahip ve Yahudi Konseyi Başkanı Yehohanan (Paleo-İbranice), kurdelelerle süslenmiş çift bereket boynuzu yer almaktadır. Arka yüzünde sağda süslü armalı miğfer bulunmaktadır. Son derece nadirdir, iyi bir kondisyona sahiptir. Nadir sikke, eğimli kenarlarla basılmış tek Hasmonean tipi sikke olup, bu nedenle Kudüs darphanesinde kestirilmediği, Samaria'da darbedilme ihtimalinin ise yüksek bir olasılık olduğu öne sürülmektedir.

Roma İmparatorluğu dönemi (MÖ I.-MS IV. yüzyıllarda) olarak tanımlanan bu dönemde, Suriye, Filistin ve Judea olarak bilinen bölgelerde Caesarea Maritima, Sebaste, Neapolis-Nablus, Aelia Capitolina-Kudüs şehirlerinde farklı sikkeler kestirilmiştir. Her kente ait *Yerel şehir sikkelerinin* üzerinde o şehre ait tanrılar, imparator tasvirleri, şehre ait semboller, tapınaklar, tarım ürünleri, gemi tasvirleri vd. işaretler yer almıştır.

Kestirilen sikkelerin üzerinde, Grekçe ve Latince yazılar bulunmaktadır, paralar gümüş ve bronz-bakır örneklerden darbedilmiştir. Diğer sikke kategorisi ise *Yahudi İsyan sikkeleridir*, birinci Yahudi-Roma savaşları (66-70) döneminde (Zeno, 362795) kestirilmiştir ve bakır üzerine İbrani yazısıyla İsrail şekeli yazılmıştır (Zeno, 2286). Bu sikkelerin üzerinde nar, üç lüleli çömlek ve asma dalı tasvirleri görülmektedir.

Yahudi sikkeleri, Roma İmparatorluğu'na karşı dini özgürlük, siyasi bağımsızlık simgesi olarak görülmüş ve toplum arasında bu bilinci oluşturma amacıyla kestirilmiştir. Roma İmparatorluğu sikkeleri ise gücü, kudreti, zaferi, zorla hâkimiyet altına alma ve boyun eğdirme gerçeğini somut olarak ortaya koyma beklentisiyle darbedilmiştir.

ZA:BCJ32/Zeno:362795

Resim 7. Ç.:17x15 mm, A.:2.77 gr. AR. RRR. Prutah.

Resim 8. Ç.:16.3x16 mm, A.:2.8 gr. AR. RRR. Prutah.

Resim 7. İlk Yahudi isyanı sikkeleri. Antik İbranice harflerle "Siyon'un Özgürlüğü İçin" yazan nadir bir eser olarak tarihsel önemi büyüktür. İsyan, Romalıların zaferi ve Zelotların yenilgisiyle sona erdi. MS 70 yılında Kudüs'teki tapınak yıkıldı ve Roma ordusu Kudüs'e yerleşerek kent adını Aleia Capitolina olarak değiştirdi.

Resim 8. Birinci yüzyılın ortalarında Yahudi Zelotlar, Roma'ya karşı isyan ettiler. Roma generali Vespasian isyanı bastırmak için Yahudiye'ye yürürken, Yahudi isyancılar bu topraklarda bir dayanak noktası kurdular. Kendi paralarını bastılar, bu paraların ön yüzünde tören kadehi, arka yüzünde ise asma yaprağı vardır.

Zeno:343569/ZA:SJS3

Resim 9. Ç.:18.4x18.3 mm, A.:3.17 gr. AR. RRR. Denarius.

Resim 10. Ç.:12.7x12 mm, A.:14.4 gr. AR. RRR. Prutah.

Resim 9. Bar Kohba İsyanı sikkesidir, 132-135 tarihlerine aittir. Kudüs darphanesinde kestirilmiştir, tarihsizdir ama 3. yüzyıla (M.Ö. 134-5 tarihine) atfedilmektedir. Ön yüzünde üzüm salkımı vardır, arka yüzünde üç telli kithara yer almaktadır.

Resim 10. Simon Bar Kohba liderliğindeki İkinci İsyan dönemine ait, MS 133 tarihli, lulav ve palmye sembollerini taşıyan nadir bir Yahudi gümüş sikkedir. Kudüs'te ortaya çıkarılan bu İkinci Tapınak dönemine ait tarihi eser, Yahudi mirası ve bağımsızlık mücadelesi ile somut bir bağlantı sunmaktadır.

ZA:BRC78/NC:217218

Resim 11. Ç.:26x25 mm, A.:10.73 gr. AE. RRR.

Resim 12. Ç.:25x24 mm, A.:13.23 gr. AR. RRR. Denarius.

Resim 11. MS 134 yılında basılan bu olağanüstü sikke, Bar Kohba İsyanı'nın önemli eserleri arasındadır. Paleo-İbranice olarak Kudüs'ün adının kazındığı bu örnek, Yahudi isyancıların Kudüs'ü kutsal tutma kararlılığını sembolize etmektedir. Ön yüzünde zaferin simgesi olan bir palmiye ağacı bulunur.

Resim 12. Judaea, Macrinus, 217-218 tarihleri arasında Caesarea şehrinde kestirilmiştir, billon tetradrachm'dır. Ön yüzünde örtülü ve zırlı büst sağa doğru tasvir edilmiş, arka yüzünde kartal, yılan sarılmış şekilde meşale üzerinde durmakta, başı sola dönük, kanatları açık ve gagasında çelenk tutmaktadır (Vcoins, 239-217218).

İkinci isyan-savaş dönemi Bar Kohba İsyanı'nda (M.S. 132-35) kestirilen (Zeno, 343569) sikkelerin üzerinde ise tapınak cephesi, lir ve hurma dallarının tasvir edildiği görülmektedir. Her iki döneme ait olan sikkeler, Yahudi Bağımsızlık Sikkeleri olarak tanımlanmıştır. MS 217-218 yılında darbedilen Judea-Yahudiye şehir sikkelerinde de Macrinus'un portresi ve kartal tasviri yer almaktadır (Ma-shop, 1068043).

Bizans dönemi (IV.-VII. yüzyıl) sikkeleri, Konstantinapol-İstanbul'da kestirilen sikkeler, imparatorluk topraklarında kullanılmış, bazı şehirlerde ise Caesarea-Kayseriye (liman şehri) gibi yeni sikkeler darbedilmiştir (Researchgate, 261818824). Soldius, siliqua (gümüş sikke) ve çok sayıda bronz sikke (follis, nummi) bu topraklarda kullanılmıştır. Ön yüzlerinde imparator portresi, arka yüzlerinde şehir adı, asker tasviri, haç işareti ve semboller yer almaktadır.

Zeno:193497/59707

Resim 13. Ç.:23x22 mm, A.:7.37 gr. AE. R. Follis.

Resim 14. Ç.:32x30 mm, A.:13.91 gr. AE. RRR. Follis.

Resim 13. Heraklius, 610-641 tarihleri arasında hüküm sürmüştür, NEA Filistin'deki Neapolis ? şehrinde kestirilmiştir. Ön yüzünde büyük M harfi ortasında N altında CON sol yanında AN-NO, sağ tarafında ise XXV rakamı yer almaktadır. Arka yüzünde ise ayakta duran iki askerin birinin sağ elinde haç bulunmaktadır.

Resim 14. Heraklius, 610-641 tarihleri arasında hüküm sürmüştür. Kudüs darphanesinde kestirilmiştir. Darb senesi 4'tür ve (613-614) tarihlidir. hERAC (PP AVG), taçlı büst, konsül cüppesi giymiş, sağ elinde mappa, sol elinde kartal uçlu asa tutuyor, taçta üç yapraklı merkezi süsleme, büyük M, üstünde haç, ANNO I/II (tarih) alanı boyunca, IEPOC (OS) (S geriye doğru) tasvir edilmiştir. Çok nadirdir.

Zeno:348543/10868

Resim 15. Ç.:23.5x23 mm, A.:5.39 gr. AE. R. Follis.

Resim 16. Ç.:33x32 mm, A.:14.29 gr. AE. RRR. Follis.

Resim 15. Heraklius, 610-641 tarihleri arasında hüküm sürmüştür, NEA Filistin'deki Neapolis ? şehrinde kestirilmiştir. Ön yüzünde büyük M harfi ortasında N altında CON sol yanında AN-NO, sağ tarafında ise XXV rakamı yer almaktadır. Arka yüzünde ise ayakta duran iki askerin birinin sağ elinde haç bulunmaktadır.

Resim 16. Heraklius, 610-641 tarihleri arasında hüküm sürmüştür. Kudüs darphanesinde kestirilmiştir. Darb senesi 4'tür ve (613-4) tarihlidir. hERAC (PP AVG), taçlı büst, konsül cüppesi giymiş, sağ elinde mappa, sol elinde kartal uçlu asa tutuyor, taçta üç yapraklı merkezi süsleme, büyük M, üstünde haç, ANNO I/II (tarih) alanı boyunca, ICPOC (OS) (S geriye doğru) tasvir edilmiştir. Çok nadirdir.

Erken İslami dönem olarak bilinen zaman dilimi, İslamiyet'in doğuşuyla birlikte Arapların geniş bir coğrafyaya hâkim olmaya başladıkları süreci içine almaktadır. İslam ordularının Arap Yarımadası'nın sınırlarını aşarak Afrika, İran ve Maveraünnehir topraklarını fethiyle, buralarda dinar, dirhem ve fels olarak bilinen sikkeleri kestirdikleri görülecektir. el-İliya (Kudüs), Askalan (Aşkelon), Ramla (Ramla) ve Taberiye (Tiberias) şehirleri, sikke darbedilen önemli Filistin şehirleridir. Araplar altın paraya dinar-denarius, gümüş paraya dirhem-drahmos, bakır-bronz paraya ise fels-follis adını vermişlerdir. Üç isimde köken itibarıyla yabancıdır (Sivrioğlu, 2018, s. 71).

SA:19-280/Zeno:232516/355493/HCR:10669

فلسطين إيليه محمد رسول الله فلسطين إيليه محمد رسول الله

Resim 17. Ç.:22.5x20.5 mm, A.:3.234 gr.AE.RR. Fels.

Resim 18. Ç.:19x21 mm, A.:3.324 gr.AE.RR. Fels.

Resim 17. Ön yüzünde büyük M harfinin sağ tarafında Filistin, sol tarafında İliya (Kudüs) yazıdır, arka yüzünde ayakta elinde kılıç tutan halife tasviri, etrafında Muhammed resûlallah yazısı yer almaktadır (Stevealbum, 2-19-280). Abdülmelik ibn Mervan, H.65-86/M.685-705 tarihleri arasında hüküm sürmüştür (Hcr.ashmus, 10669).

Resim 18. Ön yüzünde büyük M harfinin sağ tarafında Filistin, sol tarafında İliya (Kudüs) yazıdır, arka yüzünde ayakta elinde kılıç tutan halife tasviri, etrafında Muhammed resûlallah yazısı yer almaktadır. Abdülmelik ibn Mervan, H.65-86/M.685-705 tarihleri arasında hüküm sürmüştür.

Zeno:15728/190836/112218

طبريه THBEPIADOC
لا اله الا الله وحده محمد رسول الله ضرب بالرمله

Resim 19. Ç.:22x20 mm, A.:3.346 gr. AE. R. Fels.

Resim 20. Ç.:24x21.5 mm, A.:2.284 gr. AE. R. Fels.

Resim 19. Ön yüzünde büyük M harfinin sağ tarafında Tiberias-Tabariye, sol tarafında THBE-PIADOC yazılıdır, arka yüzünde Heraclius ve oğulları ayakta durur şekilde tasvir edilmiştir.

Resim 20. Ön tarafında lâ ilâhe illallah vahdehu, arka tarafında Muhammed resûlallah yazılıdır. bi'l-Ramla darblıdır. Resûlallah yazısının sağında palmiye ya da hurma ağacı vardır. Suriye-Filistin bölgesi sikkeleri arasındadır.

Araplar arasında sikke darbını bilen ustalar olmadığı için ilk sikkeyi darbeden de yine bir Yahudi olan Teymalı Sümeyr'dir. Adına izafeten sikkeler, Sümeysiye olarak adlandırılmıştır (Artuk, 1971, s. XXXV). Daha sonra İslam Devleti'nin ekonomisinin güçlenmeye başlamasıyla birlikte dinarların ticari faaliyetlerde kullanıldığı anlaşılmaktadır (Kalkan, 2019, s. 87). İbnü'l Esir'e göre Abdülmelik bin Mervan'ın dinarları ilk kez, H.76/M.695-6 yılında kesilmiştir. S. Petersburg Müzesi'nde yer alan Bizans tipinde ayakta durur halde kılıç kuşanmış halife figürü olan dinarın darp yeri yoktur.

Zeno:100212/246127/143469/LN:8-1847

لا اله الا الله وحده محمد رسول الله ضرب هذا الفلّس طبريه

لا اله الا الله وحده محمد رسول الله ضرب ببيسان

Resim 21. Ç.:15x14 mm, A.:2.438 gr. AE. R. Fels.

Resim 22. Ç.:15x14 mm, A.:3.114 gr. AE. R. Fels.

Resim 21. Ön tarafında lâ ilâhe illallâhu vahdehu yazısı yer almaktadır, arka tarafında Muhammed resûlallah yazısının sağ tarafına üç dallı palmiye ya da hurma ağacı yerleştirilmiştir (Sixbid, 497-11093-514887). Tabariye-Filistin darblıdır, H.120/M.737-738'li yıllara ait olmalıdır (Galib, 1312, s. 93).

Resim 22. Ön yüzünde lâ ilâhe illallâhu vahdehu, arka yüzünde sola doğru balık figürünün altında ve üzerinde Muhammed resûlallah yazılıdır. bi-Baysan darblıdır, kesim tarihi bulunmamaktadır.

Zeno:218329/109336

لا اله الا الله وحده محمد رسول الله بسم الله ضرب هذا الفلّس طبريه

لا اله الا الله وحده محمد رسول الله ضرب هذا الفلّس بعه

Resim 23. Ç.:18x16 mm, A.:3.188 gr. AE. R. Fels.

Resim 24. Ç.:19.5x19 mm, A.:3.653 gr. AE. R. Fels.

Resim 23. Ön yüzünde lâ ilâhe illallâhu vahdehu, arka yüzünde bismillah duribe haza el-fels Tabariye, ortada Muhammed resûlallah yazılıdır ve tarihsizdir. Muhammed yazısının üzerinde

kuş figürü mevcuttur (Numisbids, 2774-40). Suriye-Filistin bölgesi felsleri arasında kabul edilmektedirler.

Resim 24. Ön yüzünde lâ ilâhe illallâhu vahdehu, arka yüzünde Muhammed resûlallah yazısı yer alır. Suriye ve Filistin bölgesine ait anonim felsler arasında sınıflandırılmışlardır. Akka (Ac-re) darblıdır, H.80-90/ M.700-709 tarihleri arasında tedavüldedir.

Ömer bin Abdulaziz dönemine kadar darbedilen bütün sikkeler aynı tiptedir. Daha sonra Derahim-i Hübeyriye, Derahim-i Halidiye ve Derahim-i Yusufiye adıyla sikkeler kesilmiştir. Ağırlık ölçüleri ve altın-gümüş ayarları ihtiyaca göre sürekli değiştirilmiştir (Artuk, 1971, s. XXXVII). İslam devletleri, Perslerin ve Bizanslıların sikkelerini uzun süre kullanmış ve zamanla kendilerine has stilistik özellikler taşıyan İslamî sikke geleneğini oluşturmuşlardır. Bu gelenekte bakır sikkelerde yani felslerde-füluslarda ön yüzde kelime-i tevhid ya da bismillah, lâ ilâhe illallâhu vahdehu, arka yüzünde Muhammed Resulallah etrafında dua cümlesi ya da başka bir formda ön yüzünde lâ ilâhe illallâhu vahdehu, arka yüzünde Muhammed resûlallah, bismillah mimma amar bihi, duribe haza el-fels, yine başka bir formda ise ön tarafında Allahu ehad Allahu samad ve lâ ilâhe illallâhu vahdehu lâ şerîke leh yazılıdır. Diğer tarafında Muhammed resûlallah, bismillah duribe haza el-fels bi yazılıdır.

SA:47-1768/Zeno:72735

لا اله الا الله وحده محمد رسول الله ضرب بفلسطين
لا اله الا الله وحده محمد رسول الله ضرب بالرملة

Resim 25. Ç.:22.3x22.2 mm, A.:3.157 gr. AE. RR. Fels.

Resim 26. Ç.:18.1x18 mm, A.:1.507 gr. AE. RR. Fels.

Resim 25. Ön yüzünde lâ ilâhe illallâhu vahdehu, arka yüzünde Muhammed resûlallah, duribe bi-Filistin yazılıdır. Darb tarihi bulunmamaktadır. Suriye-Filistin sikkeleri içinde sınıflandırılmıştır.

Resim 26. Ön yüzünde lâ ilâhe illallâhu vahdehu, arka yüzünde Muhammed resûlallah, duribe bi-Filistin yazılıdır. Darb tarihi bulunmamaktadır. Suriye-Filistin sikkeleri içinde sınıflandırılmıştır.

Zeno:190989/225303/ SA:IOA:6-51/Zeno:14862/46321

ضرب هذا الفلّس بالرملة سنة ١٢٠

Resim 27. Ç.:25.5x25 mm, A.:3.724 gr. AE. RR. Fels.

Resim 28. Ç.:19x17 mm, A.:2.167 gr. AE. R. Fels.

Resim 27. Ön yüzünde lâ ilâhe illallâhu vahdehu, arka yüzünde Muhammed resûlallah, duribe bi'l-Ramla yazılıdır. Suriye-Filistin sikkeleri içinde sınıflandırılmıştır.

Resim 28. Ön yüzünde duribe haza el-fulûs bi-Ramla, arka yüzünde ise ortada hurma ağacının etrafında H.120/M.737-8 tarihi yazılıdır. Suriye-Filistin sikkeleri içinde sınıflandırılmıştır.

Gümüş sikkelerde ise ön yüzde bismillah duribe haza ed-dirhem bi-sene, lâ ilâhe illallâhu vahdehu lâ şerîke leh, arka yüzde Muhammed resûlallah erselahu bi'l-hüda ve dinu'l hak li yuzhi-rehu ala eddini küllehu ve lev kerih el-muşrikun, Allahu ehad Allahu samed lem yelid velem yuled ve lem yekün lehu küfüven ehad yazılıdır. Çeşitli ayet ve sûrelerin yanlardaki çember formuna döner şekilde yerleştirilmesi geleneği, uzun süre devam ettirilmiştir. Bu geleneğin yapılmasında gerçekleştirilen reformların ve daha iyi kompozisyona sahip olan ve sikke kestiren devletin otoritesini, zenginliğini, köklü kültürel özelliklerini ve kullanılan unvanlarla halifenin gücünü kabul ettirme anlayışının hâkim olduğu anlaşılmaktadır.

Zeno:140192/46953/76370/76405/51944/208045

لا اله الا الله وحده لا شريك له محمد رسول الله ضرب بغزة سنة ٢١٧
لا اله الا الله وحده لا شريك له محمد رسول الله ضرب بالرملة سنة ٢١٨

Resim 29. Ç.:18.5x18 mm, A.:2.973 gr. AE.R.Fels.

Resim 30. Ç.:19.5x17.8 mm, A.:1.710 gr. AE.R. Fels.

Resim 29. Ön yüzünde lâ ilâhe illallâhu vahdehu lâ şerîke leh, arka yüzünde Muhammed resûlallah, duribe bi-Gazze, H.217/M.832-3 yazılıdır (Numisbids, 459-4492).

Resim 30. Ön yüzünde lâ ilâhe illallâhu vahdehu lâ şerîke leh, arka yüzünde Muhammed resûlallah, duribe bi-Ramla, H.218/M.833-4 yazılıdır.

Zeno:342117/330386/SA:50-176

لا اله الا الله وحده لا شريك له ضرب بالقدس
لا اله الا الله وحده لا شريك له ضرب بالقدس

Resim 31. Ç.:19.2x19 mm, A.:3.255 gr. AE. RRRR.Fels.

Resim 32. Ç.:19.1x19 mm, A.:2.720 gr. AE. RR. Fels.

Resim 31. Ön yüzünde lâ ilâhe illallâhu vahdehu lâ şerîke leh yazılıdır, arka yüzünde Muhammed resûlallah, duribe bi'l-Kudüs yazılıdır (Sarc.auction, i53867649).

Resim 32. Ön yüzünde lâ ilâhe illallâhu vahdehu lâ şerîke leh yazılıdır, arka yüzünde Muhammed resûlallah, duribe bi'l-Kudüs yazılıdır.

Eyyübîler-Memlûkler ve Haçlılar Dönemi (XII.-XVI. yüzyıllar), bu dönemde İslamî sikkeler önemli değişim geçirecek, stilistik olarak, kompozisyon özellikleriyle, çok dilli formlarla, farklı yazı hatlarıyla, yeni paralar kullanılmaya başlanacaktır.

2.Eyyübîler ve Memlûkler Dönemi

Eyyübîler ile başlayıp (1171) Memlûkler ile (1517'ye kadar) Filistin topraklarının ele geçirilmesinden sonra, Kudüs, Gazze ve Aşkelon şehirlerinde sikke kestirme geleneği devam ettirilmiştir. Eyyübi sultanı Selahaddin Eyyübi'nin (Read, 2003, s.163) Haçlı Seferleri karşısındaki direnişi ve Kudüs'ün alınışı, İslam tarihi açısından bir dönüm noktasıdır (Çalışır, 2018, s. 43). Haçlı Savaşları ya da Dinler Savaşı olarak adlandırılan bu savaşlar, Ortadoğu için ekonomik yıkım ve insan kıymı olarak kabul edilen bir dönemin de başlangıcıdır (Durmaz, 2023, ss.763-782). Haçlıların kılıçtan geçirdikleri şehirler, yok ettikleri mimari eserler, ticari canlılığı sağlayan ve sahillerde yer alan kaleleri yıkarak, deniz ticaretini engellemek için gerçekleştirdikleri girişimler, yüz yıldan fazla süre bölgenin yeniden toparlanmasına engel olmuştur (Aydınlı, 2020, s. 96-106).

Zeno:344772/343215

الأمام المنصور ابو جعفر المستنصر بالله أمير المؤمنين ضرب بغزه سنة ٦٢٥
الملك الكامل ابوالمعالی محمد بن ابو بكر الملك العادل محمد بن ابو بكر
الأمام المنصور الملك الكامل ضرب بغزه سنة ٦٣٥

Resim 33. Ç.:19.1x19 mm, A.:3.000 gr. AR. RR. Dirhem.

Resim 34. Ç.:13x14 mm, A.:1.406 gr. AR. RR. Dirhem.

Resim 33. Ön yüzünde el-İmam el-Mansur Ebu Cafer el-Mustansır billah emîru'l-mu'minîn, duribe Gazze, sene H.625/M.1227-8, arka yüzünde el-Melik el-Kamil Ebu'l meali Muhammed el-Melik el-adil Muhammed bin Ebubekir yazılıdır.

Resim 34. Ön yüzünde el-İmam el-Mansur, arka yüzünde el-Melik el-Kamil, duribe Gazze, sene H.635/M.1237-8 yazılıdır.

Zeno:107359

الأمام المنصور ابو جعفر المستنصر بالله أمير المؤمنين ضرب بغزه سنة ٦٣٤
الملك الكامل ابوالمعالی محمد بن ابو بكر الملك العادل محمد بن ابو بكر

Resim 35. Ç.:20x19 mm, A.:2.986 gr. AR. RR. Dirhem.

Resim 35. Ön yüzünde el-İmam el-Mansur Ebu Cafer el-Mustansır billah emîrül-mu'minîn, duribe Gazze, sene H.634/M.1236-7, arka yüzünde el-Melik el-Kamil nasru'd-dünya ve'd-din Muhammed bin Ebubekir yazılıdır.

Eyyübî sikke kestirme geleneğinde önyüzde kelime-i tevhid devamında halifenin adı kenarlarında tarih ya da darb yerleri, arka tarafında ise sultanın adı ve sikkenin kestirildiği tarih verilmiştir. Eyyübilerin gümüş sikkelerinde Davud-Süleyman Yıldızı formunun etrafında kufi, talik ve sülüs benzeri yazı hatları kullanılırken yalın bir kompozisyon tercih edilmiş, bakır paralarda (fels) insan, aslan, kuş figürleri işlenmiş, tahtta oturan sultan tasvirleri görkemli şekilde sunulmuştur. İnsan portrelerinde ve bağdaş kurarak oturan sultan resimlerinde farklı formlar kullanılırken portrelerde Roma-Bizans ve Haçlı sikkelerinde görülen tasvirlerden etkilenildiği anlaşılmaktadır.

Eyyübiler tarihi misyonunu tamamladıktan sonra, İslam dünyasının muhafazası ve liderliği Memlûklerin eline geçecektir. Kudüs, Memlûkler döneminde idari olarak Şam vilayetine bağlı bir şehir hâline getirilmiştir. Şehrin savunma hatları, özellikle Sultan Baybars (1260-1277) döneminde sağlamlaştırıldı ve Haçlı-Moğol tehdidine karşı korunmaya çalışıldı. Memlûkler, Kudüs şehrinde kontrolü pekiştirdiler ve bölgedeki ticari hayatı hâkimiyet altına alarak, vergi tahsil ederek hazineye gelir sağladılar. Akka (Acre), Haçlı Krallığı'nın son kalesidir, Memlûk Sultanı Eşref Halil bin Kalavun tarafından (Holt, 1999, s.101) 1291'de kuşatıldı ve şiddetli çarpışmalar sonucunda fethe edildi. Bu başarı, Haçlı varlığının sona ermesi anlamına gelir, Akka'nın fethi Memlûklerin en önemli askerî başarılarından biridir (Çalışır, 2025, s. 18). Gazze şehri, daha erken dönemde (1244'te Harezmişahlar tarafından) Haçlılar'dan alınmıştır (Usta, 2022, s. 52). Memlûkler döneminde ise Baybars tarafından 1260 sonrasında stratejik bir kale ve idari merkez olarak güçlendirilmiştir. Memlûk kontrolüne aktif olarak dâhil edilerek, gelebilecek muhtemel bir saldırının önüne geçilmeye çalışılmıştır. Gazze'nin Moğollar tarafından yıkılmasının ardından, Mısır'da bulunan ve Memlûkler olarak bilinen kölemenler, bu bölgeyi yönetmeye başladı. 1277'de Memlûkler, Gazze'yi Gazze Valiliği'nin başkenti yaptılar. Bu bölge, Filistin'in kıyı ovası boyunca güneyde Refah'tan, kuzeyde Sezariye'nin hemen kuzeyine ve doğuda Samaria yaylaları ve Hebron Tepeleri'ne kadar uzanıyordu. Eyaletteki diğer önemli şehirler arasında Qaqun (Nablus dağında), Ludd (Tel Aviv'in doğusunda) ve Ramla (İsrail'in orta kesimindedir) bulunuyordu. 1293'te Kalavun'un oğlu en-Nasır Muhammed, Gazze'yi kendi adını taşıyan eyaletin başkenti olarak ilan etti. 1294 yılında bir deprem Gazze'yi yerle bir etti ve beş yıl sonra Moğollar, Memlûkler tarafından restore edilen her şeyi yeniden yok ettiler (Ring-Salkin-Schellinger, 1994, p. 289). Aynı yıl Gazze, sultan el-Adil Kitbuga'ya karşı bir isyan merkezine dönüştü, ancak komplo ortaya çıkarıldı ve tamamlanamadan bastırıldı." (Meyer, 1907, p. 85-6).

"Memlûkler, Haçlılar tarafından sürgün edilen Yahudilerin şehre geri dönmelerine izin verdi ve Yahudi cemaati Memlûk yönetimi altında refah içinde yaşadı. Memlûk döneminin sonlarına doğru, Gazze'deki Yahudi cemaati, Safad ve Kudüs'teki cemaatlerden sonra Filistin'deki en büyük üçüncü cemaatti. 1481'de İtalyan Yahudi gezgin Volterra'lı Meshulam, Gazze hakkında şöyle yazmıştır: Burası güzel ve ünlü bir yer, meyveleri çok ünlü ve lezzetli. Orada ekmek ve iyi şarap bulunur, ancak sadece Yahudiler şarap yapar. Gazze'nin çevresi dört mildir ve surları yoktur. Denizden yaklaşık altı mil uzaklıkta, bir vadi ve tepenin üzerinde yer alır. Nüfusu deniz kumları kadar çoktur ve yaklaşık elli (altmış) Yahudi hane sahibi, zanaatkâr vardır. Küçük ama güzel bir sinagogları, bağları, tarlaları ve evleri vardır." (Adler, 1987, p. 180-1).

Ramla şehri, Kudüs gibi 1187'den beri Müslümanların kontrolündeydi, bu dönemde de önemli bir idari ve ticari bölge hâline getirildi. Baybars tarafından 1260'larda bölgedeki kaleler sağlamlaştırılarak muhtemel saldırıların önüne geçilmeye çalışıldı. Aşkelon şehri, Haçlıların elindeyken 1247 tarihinde Mısır Eyyubileri tarafından geri alındı. Memlûkler iktidara geldiğinde zaten

Müslümanların kontrolündeydi. Ancak 1270'te Sultan Baybars, Haçlıların tekrar ele geçirme tehdidine karşı şehri stratejik nedenlerle kasıtlı olarak yıktırdı ve terk edilmesini emretti. Aşkelon, Memlûkler döneminde aktif bir şehir olarak varlığını sürdüremedi ama kontrolü askeri olarak devam ettirildi. Memlûkler döneminde Kudüs'te sikke kestirildiğine dair günümüze kadar herhangi bir örnek bulunamamıştır, bunda Şam'a idari olarak bağlı olmasının etkisi olabilir. Akka (Acre), Haçlılar döneminde önemli bir şehirdi ve sikke darbettirilmişti ama Memlûkler döneminde sikke kestirilmemiştir. Gazze şehri, bölge için önemli bir ticari merkez olduğundan dolayı burada Memlûkler döneminde de sikke kestirilmeye devam ettiği ifade edilmiştir. Maalesef Gazze merkezinde ve Gazze adı altında kesilen herhangi bir sikke elimize ulaşmamıştır. Ramla şehrinde sikke kestirildiğine dair günümüze kadar elimize ulaşan örnek mevcut değildir, bu şehir idari olarak Şam ve Gazze şehrine bağlı olduğu için burada sikke kestirilmemiş olabilir. Aşkelon şehri ise Baybars tarafından yıkıldığı için terkedilmiş bir şehir olduğundan dolayı, önemli bir ticaret merkezi olma özelliğini kaybetmiş ve sikke kestirilmemiştir.

Memlûklü sikkeleri ise daha canlı kompozisyonlarla farklı sembol (ay-trident damga, çarkı-felek, kum saati) ve damgalarla, hayvan (aslan), kartal, balık ve süvari figürleriyle süslüdür. Özellikle damgalar, Memlûklü sikke geleneğinde önemli bir yer tutmaktadır. Memlûklerin sikke darb gelenekleri stilistik olarak oldukça farklıdır, kullanılan hayvan figürleri, sikkelerde yer alan sembol ve damgalar, Abbasi sikke geleneğinden büyük oranda ayrılır ve kendilerine has yazı karakterleriyle dikkat çeken örneklerden oluşmaktadır. Gerek altın, gümüş ve bakır olarak gerekse tip farklılığı sebebiyle Memlûkler, Arap coğrafyasında en çok para kestiren devlet olarak bilinmektedir. İsimlerin tamamen Türk adlarından oluşması, kullanılan sembollerin ve damgaların Türklere has niteliklere sahip olması sebebiyle, rahatlıkla diğer sikkelerden tip olarak ayrılabilir.

Filistin'de kestirilen sikkeler, antik Pers Krallığı döneminden Orta Çağ'ın sonlarına kadar uzanan, kesintisiz mükemmel bir tarihî kayıt sunar. Döneminde kestirilen her sikke, yaşanan yüzyılın siyasi gücünü, dinî inanışını, ekonomik dokusunu ve kültürel etkileşimini ortaya koyan birer belge niteliği taşımaktadır. Üretilen hasılat fazlası tarım ürünlerinin, antik dönemde ticaret yolları üzerinden dünyanın farklı bölgelerine satışı, Bereketli Hilali ekonomik açıdan mükemmel bir noktaya taşımış, halkın refah seviyesi oldukça yükselmiştir. Kudüs'ün üç kutsal din için özel bir anlam taşıması sebebiyle, dinî turizmin her dönemde devam ettiğini ve bunun da bugünkü gibi büyük bir ekonomik kazanç kaynağı olduğu unutulmamalıdır. Bu ticaret yapılırken bölgede kestirilen sikkeler kullanılmış, Filistin bölgesine ait binlerce sikke farklı coğrafyalarda yapılan kazılar sırasında görülmüştür. Yehuda sikkelerinden Haçlı paralarına, Yahudi isyan sikkelerinden İslami dirhemlere kadar, bu nümismatik hazine, Akdeniz dünyasının karmaşık tarihini anlamak için önemli bir anahtardır. Sikkelerin üzerindeki sembol, dil ve üslup, Filistin topraklarının nasıl bir medeniyet düzeyine ulaşmış olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Kudüs sikkeleri, farklı dini inanışları, Aşkelon (sikkeleri) ticarete denizciliğin önemini ve Ramla sikkeleri İslam medeniyetinin o günkü ekonomik durumunu ortaya koymaktadır. Coğrafyadan kaynaklanan ortak özelliklere rağmen, her kentin sikke kesme geleneği, kendine özgü tarihsel deneyimini ve kültürel kimliğini taşır. Bu sikkeler, bölge tarihinin somut tanıkları olarak, arkeoloji ve nümismatik alanında yapılacak araştırmalar için paha biçilmez kaynaklardır. Çok dilli ve zengin kültürel kimlikli olan bu coğrafyanın sikkelerinde Fenike, İbranice, Aramice, Arapça, Yunanca ve Latince kullanılmıştır.

3. Haçlılar Dönemi

Haçlı darblı sikkeler, 1099-1291 yılları arasında seferlerin düzenlendiği dönemlerde Kudüs, Akka ve Sur (Tyre) şehirlerinde görülür. Yıkım alanlarına dönüşen bu şehirlerde, askerlerin maaş-

larını ödemek için sınırlı da olsa ticarete yeni kralların kestirdikleri paraların kullanımı mecburi hâle getirilmiştir. Roma-Bizans sikke geleneği ile Batı Avrupa (Frank) geleneğinin meczedilmesi ile kestirilen örneklerden oluşmaktadır. Bazen ele geçirilen şehrin halkının önemli bir kısmının Müslüman olması sebebiyle, sikkelerin Latince ve Arapça olarak kestirildiği de görülmüştür. Her iki toplumun ticari ilişkilerinde kullanılması amacıyla kestirildiği gibi, Ortadoğu'nun farklı bölgelerinden gelen tüccarların da ticaret yaparken bu paraları tercih etmeleri için özellikle çiftdilli darbedilmiştir (Bearers of the cross, John Jerusalem). Bu sikkelerde en çok görülen kompozisyon haçtır, bunun yanı sıra kilise, kuleler ve imparator tasvirleri de tercih edilmiştir. Ağırlıklı olarak sikke metinleri, dini ve idari tanımlamalarla çevrelenmiştir. Haçlı sikkelerinde "Dei Iherusalem" Kudüs'ten ya da "Rex Regum" Kralların Kralı-İsa'ya gibi ifadeler görülmektedir. Haç motifinin sıklıkla tercih edilmesi (kurtarılmış) Kudüs'ün geri alındığını vurgulama amacına yöneliktir.

1099 yılında Kudüs'ün Haçlılar tarafından ele geçirilmesinden sonra katliam yaşanmış, bunun yanı sıra mimari eserler zarar görmüş, Tyre ve Akka gibi önemli liman kentleri ağır hasar almıştır (Altan, 2022, s. 157). Bu olaylar, tarımın terk edilmesine ve önemli bir nüfusun bölgeden ayrılmasına da sebebiyet vermiştir. Müslüman ve Yahudi kökenli halkın büyük bölümü, katledildi ya da sürüldü. Şehirlerdeki cami, mescit, sinagog ve havraların yanı sıra birçok sivil-dinî yapı yerle bir edildi. Ticaret uzun süre sekteye uğramış, güvenlik sağlanamadığı için karadan ticaret sürdürülememiş, sadece gemilerle, Haçlılarla ilişkileri iyi olan devletler ve krallıklar ticari faaliyetlerini yürütmeye devam etmişlerdir (McEvedy, 2004, s.61-72).

Zeno:97863/276146

المأم المنصور أبو علي الأمر بإحكام الله أمير المؤمنين بسم الله الرحمن الرحيم ضرب هذا الدينار بعقه سنة
عال غاية لا اله الا الله محمد رسول الله علي ولي الله محمد رسول الله ارسله بالهدى ودين الحق ليظهره
علي الدين كله ولو كره المشركون
الله واحد الابوال ابن والروح القدس ضرب بعقه سنة ألف ومائة واحد وخمسين ولم يأت المسيح

Resim 36. Ç.:23x22 mm, A.:3.524 gr. AR. RRR. Dirhem.

Resim 37. Ç.:21x22 mm, A.:3.146 gr. AR. RRR

Resim 36. Ön yüzünde el-İmam el-Mansur el-Emir Ebu Ali bi-Ahkamullah emîru'l-mu'minîn, bismillâhirrahmânirrahîm, duribe hazed-dinar bi-Akka sene ?, arka yüzünde ise Ali gaye lâ ilâhe illallah Muhammed resûlallah, Ali veliyyullah erselehu bi'l-huda ve dini'l hakkı li-yuzhirehu aled dini küllihi ve lev kerihel müşrikun yazılıdır (Karaca, 2023, s. 319-337). Haçlı sikkesi, Kudüs kralları tarafından Filistin'de Haçlıların darbettirdiği Fatimî dinarı taklidi şeklinde kestirilmiştir ve el-Emir el-Mansur dönemine aittir. el-Emir el-Mansur, H.495-524/M.1101-1130 tarihleri arasında hüküm sürmüştür. Orijini tip olarak Mısır'da kestirilen H.506-515 tarihli dinarlara dayanmaktadır (Uykur, 2017, s. 510-2). Bu taklitler, Kudüs kralları tarafından Akka'da kestirilmiştir. AV Dinar-Bezant.

Resim 37. Ön yüzünde Allah vahid el-abval, ortasında haç işareti ve ibn, arka yüzünde ve'l-ruhu'l Kudüs latajassud el-Mesih yazıları yer almaktadır, etrafında duribe bi-Akka ve H.648/M.1251 tarihi bulunmaktadır. XII. yüzyıla ait olan gümüş dirhemdir (Vcoins, 125-125152-2326933).

Zeno:163069

الممام المنصور ابو على الأمر باحكام الله امير المؤمنين بسم الله الرحمن الرحيم
ضرب هذا الدينار غزة- بعقه سنة خمسة مائة وعشرة عال غاية لا اله الا الله محمد رسول الله علي ولي الله
محمد رسول الله ارسله بالهدى ودين الحق ليظهره علي الدين كله ولو كره المشركون

Resim 38. Ç.:22.5x20 mm, A.:3.574 gr. AR. RRR.

Resim 38. Ön yüzünde el-İmam el-Mansur el-Emir Ebu Ali bi-Ahkamullah emîru'l-mu'minîn, bismillâhirrahmânirrahîm, duribe hazed-dinar bi-Akka sene H.510/M.116-7?, arka yüzünde ise Ali gaye lâ ilâhe illallah Muhammed resûlallah, Ali veliyullah erselehu bi'l-huda ve dini'l hakki li-yuzhirehu aled dini küllihi ve lev kerihel müşrikun yazılıdır (Karaca, 2023, s. 319-337). Haçlı sikkesi, Kudüs kralları tarafından Filistin'de Haçlıların darbettirdiği Fatimî dinarı taklidi şeklinde kestirilmiştir ve el-Emir el-Mansur dönemine aittir. el-Emir el-Mansur, H.495-524/M.1101-1130 tarihleri arasında hüküm sürmüştür. Orijini tip olarak Mısır'da kestirilen H.506-515 tarihli dinarlara dayanmaktadır (Uykur, 2017, s. 510-2). Bu taklitler, Kudüs kralları tarafından Gazze'de kestirilmiştir. AV Dinar-Bezant.

Zeno:228993/242521

الله واحدهو والإيمان واحد والممودي واحد ضرب بعقه سنة ألف ومائة وواحد وخمسين ولم يأت المسيح
الابوال ابن والروح القدس الا واحد له المجد إلى عباد العابدين أمين
الله واحدهو والإيمان واحد والممودي واحد ضرب بعقه سنة ألف ومائة وواحد وخمسين ولم يأت المسيح
الابوال ابن والروح القدس الا واحد له المجد إلى عباد العابدين أمين

Resim 39. Ç.:21x20 mm, A.:2.773 gr. AR. RRR.

Resim 40. Ç.:23.5x21 mm, A.:2.844 gr. AR. RRR.

Resim 39. Ön yüzünde Allah vahid hüve, el-iman, ortasında haç işareti, vahid el-mamudiye vahid, arka yüzünde el-abval ibn ve'l-ruhu'l Kudüs ila vahid lehu el-macd ila abad el-abadin âmin, duribe bi-Akka, sene elf ve miateyn ve ehad ve hamsin latajassud el Mesih yazılıdır. Haçlılar dönemi, Kudüs Latin Krallığı'nın taklit dirhemlerindendir. Akka (Acre) darphanesinde kestirilmiştir. H.648/M.1251 tarihlidir.

Resim 40. Ön yüzünde Allah vahid hüve, el-iman, ortasında haç işareti, vahid el-mamudiye vahid, arka yüzünde el-abval ibn ve'l-ruhu'l Kudüs ila vahid lehu el-macd ila abad el-abadin âmin, duribe bi-Akka, sene elf ve miateyn ve ehad ve hamsin latajassud el Mesih yazılıdır. Haçlılar dönemi, Kudüs Latin Krallığı'nın taklit dirhemlerindendir. Akka (Acre) darphanesinde kestirilmiştir. H.648/M.1251 tarihlidir.

Zeno:231266/251936

الابوال ابن والروح القدس ضرب بعقه سنة ألف ومائة واحد وخمسين

Resim 41. Ç.:13x15 mm, A.:1.458 gr. AR. RRR.**Resim 41.** Ön yüzünde el-abval, ortasında haç işareti ve ibn, arka yüzünde ve'l-ruhu'l Kudüs yazıları yer almaktadır, etrafında duribe bi-Akka ve H.648/M.1251 tarihi bulunmaktadır.

Zeno:319701/302620

الله واحدهو والإيمان واحد والممودي واحد ضرب بعقه سنة ألف ومائتان واربعة وخمسون ولم يأت المسيح
 الابوال ابن والروح القدس الا واحد له المجد إلى عباد العابدين أمين
 الله واحدهو والإيمان واحد والممودي واحد ضرب بعقه سنة ألف ومائة وواحد وخمسين ولم يأت المسيح
 الابوال ابن والروح القدس الا واحد له المجد إلى عباد العابدين أمين

Resim 42. Ç.:21.1x20 mm, A.:2.686 gr. AR. RRR.**Resim 43.** Ç.:20.1x20 mm, A.:2.448 gr. AR. RRR.**Resim 42.** Ön yüzünde Allah vahid hüve, el-iman, ortasında haç işareti, vahid el-mamudiye vahid, arka yüzünde el-abval ibn ve'l-ruhu'l Kudüs ile vahid lehu el-macd ile abad el-abadin amin, duribe bi-Akka, sene elf ve miateyn ve ehad ve hamsin latajassud el Mesih yazılıdır. Haçlılar dönemi, Kudüs Latin Krallığı'nın taklit dirhemlerindendir. Akka (Acre) darphanesinde kestirilmiştir. H.648/M.1251 tarihlidir.**Resim 43.** Ön yüzünde Allah vahid hüve, el-iman, ortasında haç işareti, vahid el-mamudiye vahid, arka yüzünde el-abval ibn ve'l-ruhu'l Kudüs ile vahid lehu el-macd ile abad el-abadin amin, duribe bi-Akka, sene elf ve miateyn ve ehad ve hamsin latajassud el Mesih yazılıdır. Haçlılar dönemi, Kudüs Latin Krallığı'nın taklit dirhemlerindendir. Akka (Acre) darphanesinde kestirilmiştir. H.651/M.1254 tarihlidir.

Selahaddin Eyyübi, Hittin Savaşı'nın (1187) ardından Kudüs'ü tekrar Müslümanların hâkimiyeti altına almıştır. Haçlı saldırıları ve akabinde gerçekleşen işgal sırasında, mimari eserler, sosyal-dinî nitelikli yapılar ağır zarar görmüş, savunma amaçlı olarak kale duvarları sağlamlaştırılmıştır (Polat, 2015, s. 136-185). 1244 yılında ise beklenmedik bir olay gerçekleşti, Harzemşahlar, Kudüs'ü işgal ederek şehri yağmaladılar, şehir hem Müslümanlar hem de Haçlılar tarafından yağmalanmış oldu. Sur (Tyre) şehri de Kudüs gibi yıkımdan nasibini almıştı, Haçlıların saldırıları sonucu harp olmuştu. Memlük orduları, 1291 yılında Memlük Sultanı el- Eşref Halil tarafından

saldırı düzenleyerek şehri ele geçirdiler, şehrin bir daha Haçlıların eline geçmemesi için limanı ve kalesini tamamen yıktılar. 1189-1192 yılları arasında Akka şehri defaatle el değiştirdi, şehir ağır zararlar gördü, Memlükler döneminde 1291 yılında ise kaleler yıkılıp, liman kullanılamaz hâle getirilerek Haçlıların bölgeye tekrar yerleşiminin önüne geçildi (Atıya, 2023, s. 74-78).

Filistin'in bereketli tarım arazileri, Haçlı Seferleri sırasında yakılıp yıkılarak yok edildi, (Runciman, 2019/I, s. 150-163) topraklarını terk etmek zorunda kalan köylüler, savaşlar uzun sürdüğü için bir daha geri dönemediklerinden dolayı araziler boş kaldı. Tahıl, üzüm ve zeytin üretimi ağır darbe yediği için hayat pahalılandı ve gıda ürünleri yüksek fiyatlara satılmaya başlandı. Liman şehirlerinin ağır zarar görmesi ve gemilerin limanlara gelememesi sebebiyle Akdeniz'deki ticaret sekteye uğradı. Baharat ve İpek Yolu olarak bilinen ticaret güzergâhlarının bu bölümünde güvenlik sağlanamadığından dolayı Avrupa'ya giden mallar tedarik edilemedi ve büyük bir pahalılık baş gösterdi. Haçlı devletlerinin tüccarlara mal ve can güvenliği garantisi vermemesi sebebiyle, malları yağmalandı ve tüccarlar öldürüldü. Aynı durumda olan Hacılar (her üç dine de mensup olanlar) da bu farizayı yerine getirmek için uzak ülkelerden gelmelerine rağmen ya öldürüldü ya da mallarından oldular.

Ekonomik istikrar olmadığı, halktan ağır vergiler alındığı, lordların şahsi vergi taleplerinde bulunduğu, üzerine bir de kilisenin acımasızca bağışlarla ekonomik krize soktuğu köylü, artık nefes alamaz hâle geldi. Dayanamayan köylüler, geceleri gizlice şehirleri terk etti, ekonomik hayat çökünce de güçlü olan, elinde asker bulunan zenginler, halkı yağmalamaya ve mal varlıklarına el koyma yoluna gittiler. Artık savaş ekonomisi yaşanıyordu, gücü yeten yettiğini öldürüyor malına, kadınına ve çocuklarına el koyabiliyordu. Açlık, yokluk ve kötü beslenmenin üzerine bir de deniz yoluyla Haçlıların getirdikleri bulaşıcı hastalıklar, her yeri yok etmeye başladı. Müslüman ve Yahudi nüfus, (Mert, 2024, s. 99-110) ağır kayıplar verdi, demografik olarak haritadan silinmemek için yerleşim yerlerinin uzağına ve dağlık bölgelere çekilmeye başladılar. Haçlıların getirdikleri Latinler, bölgedeki nüfusun dengesini sağlayamadı birçoğu bu toprakları terk etti, Müslüman, Yahudi ve Hristiyan halk arasında şiddetli mücadeleler başladı, özellikle Kudüs'ün kontrolünü ele geçirmek için amansız savaşlar verildi.

Haçlıların Orta Çağ Avrupası'ndaki feodal sistemi, Filistin topraklarında tesis etme girişimleri ağır sonuçlar doğurdu (Portnıh, 2017, s.27-43). Yüzyıllar boyunca insan gibi yaşamaya alışmış, gelir seviyesi yüksek olan ve bereketli topraklarda sosyal hayatını sürdüren Filistinliler ezildiler. Askerî baskılara dayanamayarak köle gibi çalıştırıldılar, soylu sınıfı da bölgede tutmayı başaramayan Haçlılar bölgenin sosyal dokusuna ağır zararlar verdiler. Haçlıların yıkarak kilise ve dini mabet hâline getirdikleri yerler, daha sonra diğer Müslüman devletler tarafından tekrar yıkılarak cami, mescit ve medreselere dönüştürüldü. İşte bu sebeplere bağlı olarak Musevi, Hristiyan (Valanciennes, 2008, s.60) ve Müslümanlara ait değerli eserler ve mimari yapılar, yerle bir edildiği için üç medeniyetin bölgedeki zenginliği yok olup gitti.

Sikkeler, ekonomik olarak Filistin bölgesinin can damarlarıdır. Her sikke, kestiren imparatorun gücünü, kudretini ortaya koyan bir propaganda ve meşruiyet aracıdır. Filistin'in yakın şehirlerinde darbedilen farklı sikkeler, değişim değeri olması sebebiyle kullanılmış ve ticari canlılığı artırmıştır. Sikkelerin değişim değerleri, şehir hâkimlerinin ya da kralların garantisi altında olduğu ve devletin güvenilirliğinin göstergesi şeklinde görüldüğü için takası-değişimi sırasında az da olsa değer kaybına uğramış ama muhakkak değiştirilmiştir. Bunun aksine durumlarda ticaret duracak, hiçbir tüccar o şehrin parasını kullanmadığı gibi, mallarını satmak ya da o şehirden mal almak için bu bölgeye gelmeyecektir. Bazen durum, şehirler arasında savaşa hatta ülke geneline yayılan bir isyanın başlangıcı da olabilmektedir. Üç medeniyete (Musevi-Müslüman-Hristiyan) ait olan sikke-

leri ayıran temel özellik, dini motif, ideolojik mesaj ve yazılardır. Aynı durum aynı din içinde farklı mezheplerde bile kendini göstermekte, bir Katolik ile bir Ortodoks farklı ifadelerden oluşan sikkeler kestirebilmektedir. İslam dininde de durum farklı değildir, bir Sünni sikkesi ile bir Şii sikkesi arasında belirgin farklılıklar mevcuttur, bunun en iyi şekilde görüldüğü örnekler, Orta Çağ devletlerinde İlhanlar ve Akkoyunlulara aittir.

Sonuç

Filistin, 14.000 yıllık yerleşim tarihiyle insanlık için bilinen en eski medeniyet merkezlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Stratejik konumu, bereketli toprakları, doğal kaynakları ve deniz yoluyla dünyaya açılan ticaret ağının önemli bir noktası olması sebebiyle de değerlidir. Filistin-Gazze, güzel iklimi (Igbareyeh, 2019, p. 1-2) ve verimli toprakları ile dikkatleri üzerine çekmiştir. Asırlarca birlikte yaşadıkları topraklarda Roma İmparatorluğu'nun zulmüne uğrayan Yahudi ve Arap toplumları, düşman karşısında hayatta kalabilmek için askerî olarak birlikte hareket etmiş ve Filistin'e işgalci olarak gelen güçlere yaşama şansı vermemişlerdir. Farklı dönemlerde görülen sikkelerin çeşitliliği (Gazze, Tel Aviv, Kudüs, Ramla ve Aşkelon darphanelerinde) ve metal türleri, Filistin'in ekonomik zenginliğini ve kültürel düzeyini de ortaya koymaktadır. Her sikke dönemine ışık tutmaktadır, sikkeler sayesinde hangi kralın ne zaman tahta geçtiğini, hangi şehrin hâkimi olduğunu, ne zaman farklı şehirleri hâkimiyet altına aldığını, hangi toplumların vassal olarak kral adına sikkeler kestirdiğini öğrenebiliyoruz. Mensubu bulundukları dinin ne olduğunu, paralarındaki gramaj ve ayar düşüşünden ekonomik yıkım dönemlerini, zenginlik dönemlerini, sanat ve estetik anlayışlarını, sikkelerin üzerlerindeki insan tasvirlerinden dönemin antropolojik görünümünü anlamak mümkündür.

Haçlı Seferleri, Filistin ve Mezopotamya'da birçok yeri yakıp yıkarak yok ettiği için, bu toplumların sosyo-ekonomik yönden toparlanmaları uzun zaman almıştır. Haçlıların varlığı, Filistin topraklarında kalıcı olmamıştır. Ne kültürel yönden ne de ekonomik açıdan aynı topraklarda yaşayan insanlardan daha medeni değillerdi. Romalılara, Haçlılara ve diğer istilacılara karşı sürekli mücadele hâlinde olan Filistin toplumu, her türlü saldırı karşısında demir disiplinle hayatta kalmayı başarmıştır. Yaşananlar, işgalci güçlere karşı direnmenin getirdiği sabır ve dayanaklılık, Filistin toplumunun kolektif hafızasında yer etmiş ve hiçbir zaman işgali kabullenmemişlerdir.

Roma İmparatorluğu döneminde olduğu gibi günümüzde de Filistin, büyük güçlerin (ABD ve Avrupa Birliği) desteği ile İsrail Devleti tarafından işgal edilmiştir. İsrail, tarihte benzeri görülmemiş bir soykırıma ve insanları açlıktan öldürerek yok etme amacına yönelik politikaları uygulamaya koymuştur. Uluslararası birçok mahkeme, İsrail'i soykırım yaptığı için mahkûm etmiş, devlet adamlarına ülkelerine giriş yasağı getirmiştir. Filistin, yüzyıllar önce yaşadıklarını bugün de yaşamakta ve yavaş yavaş haritadan silinmektedir. İsrail tarafından tarihe gömülerek unutturulup yok edilmeye çalışılan Filistin halkı, başka topraklarda sürgün hayatı yaşarken vatanlarına dönecekleri günü özlemle beklemektedir.

Kaynakça

Adler, E. N. (1987). *Jewish Travellers in the Middle Ages*. NewYork: Dover, 180–181.

Altan, E. (2022). *Antakya Haçlı Prinkepsliği Tarihi Kuruluş Devri, 1098-1112*. Ankara: TTK Yayınları.

Artuk, İ. ve Artuk, C. (1971). *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslami Sikkeler Kataloğu* (Cilt I). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

- Atıya, A. S. (2022). *Orta Çağ Sonlarında Haçlılar Seferi*. (O. T. Günden, Çev.). Ankara: TTK Yayınları.
- Aydınlı, O. (2020). *Huzur Bekleyen Şehir Kudüs*. İstanbul: İlim Yayıma Vakfı Yayınları.
- Çalışır, A. O. (2018). *Deniz aşırı Ülke'den Havadisler, Haçlıların Mektupları (1097-1252)*. İstanbul: Kutlu Yayınevi.
- Çalışır, A. O. (2025). *Haçlı Hâkimiyetinde Kudüs Yöresi*. İstanbul: Özel Baskı.
- Durmaz, S. (2023). Blois Kontu Etienne'in Haçlı Seferi. *Selçuklular ve Haçlılar*. C.III. Ed. Mustafa Demirci, İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 763-782.
- Gitler, H. and O. T. (2006). *The Coinage of Philistia of the Fifth and Fourth Centuries BC A Study of the Earliest Coins of Palestine*. Milano: Amphora Books.
- Holt, P. M. (1999). *Haçlılar Çağı, 11 Yüzyıldan 1517'ye Yakınoğu*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Igbareyeh, J. (2019). Bioclimate of Jericho in Palestine. *Palestine Technical University Research Journal*, Volume 7, Issue 1, 1-7.
- İsmail Galib. (1312). *Meskûkât-ı Kadimei İslâmîye Kataloğu, Sasaniyan ve Bizantin Tarzında Sikkeler, Halife-i Emevîye ve Abbasiye Meskûkât-ı Feruh Abbasiyeden Beni Tulun, Beni İhşid, el Saman, Beni Hamdan, el Buveyye, Beni Mervan Meskûkâtı*. Kostantiniye: Mihran Matbaası.
- Kalkan, M. (2019). İslam Medeniyet Dairesi İçerisinde Sikkeler, Kullanımları ve Gelişim Seyirleri. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık 2019, C.IX, Özel Sayı, 83-112.
- Karaca, S. G. (2023). Kudüs Krallık Sikkeleri. *İstanbul Üniversitesi Şarkiyat Mecmuası*, 43, 319-337.
- McEvedy, C. (2004). *Ortaçağ Tarih Atlası*, Çev. Ayşen Anadol, İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınları.
- Memiş, E. (2011). Eskiçağda Filistin ve Filistinliler. *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, C.VII, S.2, 1-11.
- Mert, S. (2024). *Haçlı Seferlerinde Yahudiler*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul.
- Meyer, M. A. (1907). *History of the city of Gaza: From the Earliest Times to the Present Day*. NewYork: Columbia University Press.
- Polat, Z. (2015). *Selahaddin Eyyübi'nin Haçlı Siyaseti ve Kudüs Haçlı Krallığıyla Yaptığı Anlaşmalar*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Read, P. P. (2003). *Tapınak Şövalyeleri*, Çev. Sultan G. Erdem, Ankara: Dost Kitabevi.
- Ring, Trudy; Salkin, Robert M.; Schellinger, Paul E. (1994). *International Dictionary of Historic Places*, Taylor & Francis.
- Runciman, S. (2019). *Haçlı Seferleri Tarihi*. (Cilt I). (Fikret Işıltan, Çev.). Ankara: TTK Yayınları.
- Sivrioğlu U. T. (2018). *İslam Sanatında Antik Figürler*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Stephen Album. (2020). *Check List of Islamic Coins*, Third Edition, Santa Rosa: Stephen Album Coins.
- Usta, A. (2022). *Hilal İle Haç Arasında Hayatlar, Ortaçağ Akdenizi'nde Ticaret ve Tüccarlar*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Uykur, R. (2017). Fatimi Halifesi el-Amir bi-Ahkamullah'ın Sikkelerinin Haçlılar Tarafından Basılmış Taklitleri. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.X, S. 54, 508-516.

Villehardouin, G. D., H. De Valenciennes. (2008). IV. *Haçlı Seferi Kronikleri*, Çev. Ali Berktaş, İstanbul: İş Bankası Yayınları.

Портных, В. А. (2017). *Крестовые походы в Палестину (1095–1291)*, Санкт-Петербург: Алетея.

İnternet Kaynakları

Erişim adresi: http://db.stevealbum.com/php/lot_auc.php?site=2&sale=19&lot=280&lang=1

Erişim adresi: https://digitalcommons.aaru.edu.jo/cgi/viewcontent.cgi?params=/context/ptuk/article/1062/&path_info=bioclimate_of_jericho_in_palestine.pdf

Erişim adresi: <https://hcr.ashmus.ox.ac.uk/coin/hcr10669>

Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/akka>

Erişim adresi: <https://numismatics.org/lco/id/lco.yhd.36?lang=he>

Erişim adresi: https://www.academia.edu/145595492/Latince_Hacnamelerden_Se%C3%A7melerle_Ha%C3%A7lıların_Kud%C3%BCs_Y%C3%B6resi

Erişim adresi: <https://www.bearersofthecross.org.uk/interpreting-the-collections/crusader-coins-museum-order-st-john/jerusalem/>

Erişim adresi: https://www.forumancientcoins.com/gallery/thumbnails.php?album=1882&srsId=AfmBOopw4khP4-DoAZiG7hqNruodW_wFjZTTu_mYBCZSEul2uuY3KRS

Erişim adresi: <https://www.ma-shops.com/cdma/item.php?id=1068043>

Erişim adresi: <https://www.numisbids.com/n.php?p=lot&sid=2774&lot=40>

Erişim adresi: <https://www.numisbids.com/n.php?p=lot&sid=459&lot=4492>

Erişim adresi: https://www.researchgate.net/publication/261818824_Ancient_Coins_from_the_Drew_Institute_of_Archaeological_Research_Excavations_of_Caesarea_Maritima_1971-1984

Erişim adresi: https://www.sarc.auction/ABBASID-AE-fals-3-39g-al-Quds-AH217-VF-XF_i53867649

Erişim adresi: <https://www.sixbid.com/browse.html?auction=497&category=11093&lot=514887>

Erişim adresi: <https://www.vcoins.com/en/coins/ancient/judaeen-coins-554.aspx?category=judaeen>

Erişim adresi:

https://www.vcoins.com/en/stores/london_ancient_coins/89/product/crusaders_kingdom_of_jerusalem_mid_to_late_13th_century_av_bezant_dinar_akka_acre_mint_dated_125_ah_ad_125152_very_rare/2326933/Default.aspx

Erişim adresi: https://www.vcoins.com/en/stores/numiscorner/239/product/coin_judaea_macrinus_tetradrachm_217218_caesarea_billion/1826599/Default.aspx

Erişim adresi: <https://zaksantiquities.com/shop/ancient-coins/jewish-revolt-coins-for-sale/simon-bar-kokhba-2nd-jewish-revolt/lolav-palm-second-temple-into-second-revolt/>

Erişim adresi: <https://zaksantiquities.com/shop/ancient-coins/jewish-revolt-coins-for-sale/coins-of-the-first-jewish-revolt/first-jewish-revolt-coin/>

Kısaltmalar

LCO: Levantine Coins Online (<https://numismatics.org>)

LN: Leunumismatik (<https://leunumismatik.com>)

NC: Numis Corner Auctions (<https://www.numiscorner.com>)

SA: Stephen Album (<https://db.stevealbum.com>)

ZA:BJC: ZAK's Antiquies (<https://zaksantiquities.com>)

www.zeno.ru

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=326924>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=213921>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=218940>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=149024>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=238588>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=362795>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=343569>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=193497>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=59707>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=348543>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=10868>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=232516>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=355493>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=15728>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=190836>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=112218>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=100212>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=246127>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=143469>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=218329>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=109336>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=72735>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=190989>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=225303>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=14862>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=46321>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=14092>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=46953>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=76370>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=76405>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=51944>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=208045>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=342117>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=330386>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=344772>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=343215>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=107359>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=97863>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=276146>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=163069>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=228993>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=242521>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=231266>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=2519936>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=319701>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=302620>

Metal Türlerine Ait Simgeler

AE: Bakır, **AL:** Alüminyum, **AR:** Gümüş, **AU:** Altın, **BI/AE:** Bizmut-Billion, **C:** Çelik (Karbon), **CU:** Pirinç (bir bakır alaşımıdır), **PB:** Kurşun.

Arapça Kısaltmalar

Bin-bin: Oğlu, erkek evlat, **b.:** Oğlu, erkek evlat, **İbn-ibni:** Oğlu, erkek evlat, **Binti-binti:** Kızı, kız evlat

Nadirlik Dereceleri

A.: Çok bulunur., **C.:** Bulunur., **S.:** Az bulunur., **R.:** Nadir., **R+.** Nadir +., **RR.:** Çok nadir., **RR+.** Çok nadir +., **RRR.:** Son derece nadir., **RRRR.:** Aşırı derecede nadir., **RRRRR.:** Bilinen en yüksek nadirlik derecesi., **UQ:** Tek örnek.

ND: Nadirlik dereceleri, Stephen Album'un derecelendirme (<https://db.stevealbum.com>) sistemi esas alınarak hazırlanmıştır.